

Indikaattorit syntyvät tiedonkeruuprosessin kehityksessä

Anja Ahola

Haastateltavien käsitykset siitä, mihin tarkoitukseen haastatteluaineistoja käytetään, vaikuttavat heidän vastaamiseensa. SurveyLaboratoriossa tutkittiin, miten haastateltavat tulkitsevat tiedonkeruuta, jonka käyttöä perusteltiin sillä, että tietoja tarvittiin indikaattoreiden laatimiseksi. Miten tutkimuksen perustelut näkyivät vastaamisen perusteluissa? Miten vastaajat ymmärsivät tiedonkeruutilanteen? Mitä vastaajat ajattelivat tiedoilla tehtävän?

Kun surveytutkimuksessa esitetään jokin kysymys vastaajalle, hänen on ensin ymmärrettävä sen semanttinen, sananmukainen merkitys. Lisäksi kysymykseen vastaamiseen vaikuttaa se, kuinka vastaaja tulkitsee sen kysymisen tarkoituksen: miksi kysymys kysytään, kuinka vastauksia käytetään ja kuka niitä käyttää (vrt. Schwarz 1996; Alasuutari 1998; Briggs 2002). Vastaajat muotoilevat vastaustaan sen mielikuvan mukaan, mikä heillä on tutkimusaineiston käytöstä. Esimerkiksi jos he ajattelevat, että tulokset ovat viestejä päättäjille, he saattavat vastata tavalla, joka parhaiten edistää heidän tavoitteitaan.

Tutkimme SurveyLaboratoriossa kesällä 2003, kuinka kan-

salaiset tulkitsevat sellaisen tiedonkeruun käyttötarkoituksen, jota on perusteltu indikaattoreiden laatimisella. Kuinka tutkimuksen perustelu EU:n tai kansallisena hankkeena näkyy vastaamisessa kysymyksiin? Miten vastaajat ymmärtävät tiedonkeruutilanteen ja tietojen käytön? Mitä vastaajat ajattelevat tiedoilla tehtävän?

Testauksen toteuttaminen

Testauksen perustehtävänä oli kahden kansainvälisen indikaattorin, kuukausipalkan ja terveyden kokemista mittaavan kysymyksen vastaamisprosessin tutkimus. Nämä "indikaattori-kysymykset" upotettiin muita elinoloja käsittelevään strukturoituun lomakkeeseen, jotta

haastattelusta tulisi luonteva surveyhaastattelu. Indikaattori-kysymysten ymmärtämistä testattiin kognitiivisella haastattelumenetelmällä. Lomakehaastatteluosuus tehtiin Tilastokeskuksen strukturoidulla haastattelumenetelmällä ja tiedonkeruutilanteen määrittelyä tutkittiin teemahaastattelumenetelmällä. Haastattelu kesti noin puolitoista tuntia. Käytän tässä artikkelissa vain pientä osaa laajasta käyttötarkoituksista käsittelevästä haastattelusta.

Haastateltaviksi pyrittiin saamaan mahdollisimman tasaisesti miehiä ja naisia eri sosio-ekonomisista ryhmistä, iältään 25–64-vuotiaita. Näyte jaettiin kahtia. Toiselle ryhmälle korostettiin EU-tiedonkeruuta ja toiselle kansallista tiedonkeruuta. Sekä yhteydenottokirjeessä että haastattelua sovittaessa ja perusteltaessa korostimme, että tiedot kerätään joko Euroopan unionin tai kansalliseen käyttöön ja niistä laaditaan indikaattoreita toimeentulosta ja terveydestä. Helsingin haastattelut (23) tehtiin henkilökohtaisina haastatteluina kotona, työpaikalla tai Tilastokeskuksen tiloissa vastaajan toi-

¹ Tarkoitamme kognitiivisilla haastatteluilla ääneenajattelun menetelmiä eli samanaikaista (concurrent think-aloud) ja takautuvaa (retrospective think-aloud) ääneenajattelua sekä siihen liittyviä avoimia lisäkysymyksiä (probes)

vomuksen mukaan. Pohjanmaan (mukana myös muu länsirannikko) haastattelut (20) tehtiin puhelinhaastatteluina. Niissä testattavana indikaattorina oli vain kuukausipalkka, joka oli upotettu työvoimatutkimuksen haastatteluun (Lehtinen ym. 2003). Haastatteluja tehtiin yhteensä 43. Puolelle haastatelluista tutkimusta perusteltiin EU-käytöllä ja toiselle puolelle kansallisella käytöllä.

Kansalaiset eivät erottele kansallista ja EU-käyttöä

Tutkimuksen taustalla on näkemys, että ihmisen käyttäytymisen kussakin tilanteessa riippuu siitä, kuinka hän määrittelee tilanteen. Kysymyksiin vastaaminen edellyttää siis myös päätelmiä kysyjän tarkoituksista ja siitä, miksi kysymys kysytään. Esimerkiksi Norenzayan ja Schwarz (1999) ovat esittäneet empiirisen tuloksen siitä, miten tutkijan edustama instituutio vaikuttaa kysymyksen merkityksen päätteilyyn. Kun vastaajilta kysyttiin, miksi heidän mielestään massamurhia tapahtuu, heidän vastauksensa painottuivat joko persoonallisuustekijöihin tai sosiaaliin tekijöihin riippuen siitä, oliko kysymys painettu Persoonallisuustutkimuslaitoksen vai Sosiaalitutkimuslaitoksen paperille. Vastauksen vaikutti siis vastaajien "tieto" tai mielikuva siitä, mitä kysyvä instituutio tekee vastauksilla.

Meidän hankkeessamme vertailtavat instituutiot olivat siis

Taulukko 1
Tutkimukseen osallistuneiden sukupuoli, ikä ja sosioekonominen asema

	Pohjanmaa			Helsinki		
	Naiset	Miehet	Yhteensä	Naiset	Miehet	Yhteensä
Ikä						
25–34	3	1	4	4	4	8
35–44	2	3	5	3	2	5
45–54	2	2	4	1	2	3
55–64	2	5	7	4	3	7
Sosioekonominen asema						
Ylempi toimihenkilö	1	1	2	5	5	10
Alempi toimihenkilö	3	5	8	5	3	8
Työntekijä	4	4	8	1	2	3
Muut	1	1	2	1	1	2
Yhteensä	9	11	20	12	11	23

EU ja Tilastokeskus. Käyttötarkoitusta perusteltiin yhteydenottokirjeessä, haastattelua sovittaessa ja haastattelun alussa. Vertailun ilmeisin tulos oli, etteivät tutkimuksen käyttötarkoituksen etukäteisperustelut näkyneet tutkittavien käyttämässä vastauksen perusteluissa tai osallistumisen hyötyjen tai haittojen pohdinnassa. Vastaajat eivät erotelleet näitä kahta virallista organisaatiota ja niiden tuottamia tilastoja toisistaan. Näin ollen vastaajat eivät erotelleet myöskään kansallisten ja EU-indikaattoreiden käyttötarkoituksia toisistaan.

Pohjanmaan puhelinhaastattelujen vastaajista suurin osa ei näyttänyt erottelevan Tilastokeskusta muista tiedonkerääjistä. Puhelinhaastatteluun osallistuneet eivät juurikaan kiinnittäneet huomiota yhteydenotto-kirjeeseen tai käyttötarkoituksen perusteluihin. Vain kolmella vastaajalla oli selkeä käsitys tutkimuksen tekijästä. Suurin osa vastaajista (14/20) ei vielä

haastattelun lopussakaan osannut sanoa, mihin tarkoitukseen tiedot kerättiin. (Kallio 2003).

Käsittelen seuraavaksi tarkemmin vain kasvokkaisia haastatteluja, joissa tutkimusaineiston käytön pohdinta oli seikka-peräistä. Sitä jäsensivät hyvin tiedonkeruun koettu tarkeys ja luottamuksellisuus.

Tiedonkeruun tarkeys

Haastattelun alun keskusteluteemat liittyivät siihen, miksi vastaaja päätti osallistua tutkimukseen, minkälaisena tapahtumana hän piti tätä haastattelua, minkälaisia aikaisempia kokemuksia hänellä oli lomaketeutkimuksista ja minkälainen kuva hänellä oli tietojen antamisen hyödyistä ja haitoista.

Tiedonkeruun tärkeyden kokemuksiin vaikuttivat selkeimmin tutkimuksen tekijä ja vastaajan käsitys aineiston käytöstä. Tutkimuksen tekijän vaikutusta kuvaa hyvin seuraavan haastateltavan vastaus, jossa

hän korostaa Tilastokeskuksen tiedonkeruun yhteiskunnallista merkitystä, ja sen lisäksi osallistumiseen liittyviä kansalaisen vaikutusmahdollisuuksia.

H: Miten sä päätit osallistua tähän tutkimukseen?

V: No pidän nyt sitä yleensä tärkeänä (...) Tilastokeskus on kuitenkin virallinen tämmönen haastattelu... tai tekee tutkimusta, että jos on jotain sellaisia asioita, jotka on tärkeitä yhteiskunnassa, että voi kertoa mielipiteensä, et kun tavallisilla kansalaisilla on aika vähän tilaisuuksia kertoa mitä ajattelee asioista...

Haastattelun tärkeyteen vaikuttava tekijä oli siis taustalla vaikuttava instituutio – virallinen valtion laitos, Tilastokeskus – ja sen tiedonkäyttöön vaikuttavat mielikuvat. Tilastokeskuksen tilastoja varten tekemään haastatteluun osallistumista pidettiin lähes kansalaisvelvollisuutena. Samantyyppisiä vastauksia oli useampia:

H: Mitkä seikat vaikuttivat päätökseesi osallistua tähän tutkimukseen?

V: Se vaan niinku tuntu, että se kuuluu vähän kansalaisvelvollisuuteen. Kun kuitenkin meitä ohjataan ja sitä yhteiskuntaa ohjataan niinkun tämän perusteella, niin ei siitä mielellään siten kieltäydy...

H: Niin että sen kokee sillä tavalla?

V: Niin vastuuna, sellaisena että pitäisi niinkun tehdä se. Vähän niinkun äänestäminen, että ei kehtaa kieltäytyä. Se vaan edistää jotakin asiaa tässäkin.

Aineistosta löytyi kuitenkin myös useita sellaisia vastaajia, jotka sanoivat osallistuvansa kaikkiin tutkimuksiin tai kyselyihin, joita heidän kohdalleen osui. Suurin osa heistä piti kaikkea ihmisiltä kysymällä saatua tietoa tärkeänä. Parin haastattelun mielestä oli hauskaa osallistua haastatteluihin, eivätkä he olleet pohtineet vastaustensa käyttötarkoituksia.

Joissakin vastauksissa tehtiin ero Tilastokeskuksen ja kaupallisten tutkimuslaitosten välillä. Muihin haastattelu- ja tutkimusorganisaatioihin haastateltavat sanoivat suhtautuvansa varauksellakin. Erityisesti erilaisia markkinatutkimuksia pidettiin arveluttavina sekä epäluottettavina:

H: No mietikö sitten, että mihin näitä tietoja kerätään ja mitä varten näitä kerätään, että mitä näillä tehdään sitte?

V: Lähinnä se taho, että kun se on kuitenkin Tilastokeskus, niin se on jollain tavalla neutraali valtiollinen toimija. Niin että en ainakaan etukäteen ajattele, että näitä mitenkään hirveästi kaupallisesti hyödynnettäisi, että joku rupeaisi mainospostia näitten perusteella lähettämään. Että ne on anonyymejä vastauksia muutenkin... Että mä ajattelin, että semmoiseen yhteishyvään...

Pari nuorta vastaajaa osallistui kuitenkin mieluummin joihinkin markkinatutkimuksiin kuin Tilastokeskuksen haastatteluihin. Heidän mielestään Tilastokeskuksen aiheet ovat tylsiä vastata, mutta niistä syntyy kuitenkin tärkeitä tietoja. Tilasto-

keskusta pidettiin kuitenkin näistä muista vaihtoehdoista luotettavimpana ja turvallisimpana. Tietojen käyttöön luotettiin.

Kaikki alun perin tutkimusnäytteeseen valitut eivät kuitenkaan osallistuneet haastatteluihin. Toimihenkilöryhmiin kuuluvat osallistuivat helpommin kuin työntekijät. Ylempiin toimihenkilöihin kuuluvat pahoittelivat usein pitkään esteitään, kun taas työntekijät kieltäytyivät ilman pitkiä perusteluja haastattelusta.

Haastattelutilanne ja luottamus

Tiedonkeruun koettu luottamus rakentui vastausten käytön anonymisyydestä, tiedonkeruun yhteiskunnallisesta merkityksestä ("ei lyödä rahoiksi annetulla tiedolla") ja tiedonkeruumenetelmästä (kasvokkainen haastattelutilanne). Moni arveli, että puhuisi eri tavoin puhelinhaastattelussa, koska ei tietäisi varmasti, kenelle puhuu.

Haastattelun luottamuksellisuus konkretisoituu vastaamisessa arkaluonteisiin aiheisiin. Siksi keskustelimme luottamuksesta indikaattorikysymysten kognitiivisen testauksen jälkeen. Oletimme aikaisemman tiedon perusteella, että testattavat kysymykset, palkka ja terveydentilan kokeminen, ovat suomalaisessa kulttuurissa josain määrin arkoja kysymyksiä.

Tässä tutkimuksessa vain kaksi henkilöä piti palkkakysymykseen vastaamista epämiellyttävänä ja arveluttavana.

Lomakkeen terveyttä koskeviin kysymyksiin vastaamista ei kukaan pitänyt epämiellyttävänä. Pari vastaaja tosin sanoi, että vastaaminen voisi olla epämiellyttävää, jos heillä olisi jokin arkaluonteinen sairaus. Vastaajat perustelivat suhtautumistaan sekä tiedonkeruutilanteen että vastausten käytön anonyymiytyydellä:

H: Onko tämä palkkojen ilmoittaminen mielestäsi tämmöisessä tutkimuksessa jotenkin arveluttavaa tai epämiellyttävää?

V: No siis kyllä se mun mielestäni tietyllä tavalla epämiellyttävää on, että en nyt osaa sanoa, että se arveluttavaa on, että tämmöisessä tutkimuksessa kuitenkin yksittäinen ihminen on vaan semmonen osa siellä, eikä siitä olla kiinnostuneita siitä yksittäisestä ihmisestä vaan siitä kokonaisuudesta, mutta toki se aina epämiellyttävää on.

H: No sitten tästä terveyskysymysten tekemisen arkaluonteisuudesta, että oliko terveydestä puhuminen jotenkin arveluttavaa tai epämiellyttävää tässä?

V: Ei mun mielestä tässä yhteydessä oo, koska tässäkin niinkun tavallaan tää kaikki on anonyymiä. Mutta että ... niin no ei tässä yhteydessä ei. Vastataan vain kysymykseen ei.

Yllättävää on, että haastattelutavat määrittelevät Tilastokeskuksen kasvokkaisen haastattelutilanteen sillä tavoin luottamukselliseksi, että heidän on siinä mahdollista puhua palkkatuloista tai terveydentilasta, joista

he eivät oman kertomansa mukaan puhuisi tuttaviansa tai ystäviensä kanssa. Toisten mielestä terveydestä kertominen on arkaluonteisempaa kuin palkasta kertominen, toisten mielestä asia oli toisin päin.

V: ...Palkka tuntuu olevan ja onkin selkeesti tässä maassa semmonen äärimmäisen arkaluonteinen asia. Kukaan ei oo kateellinen sulle siitä, että sul on äärimmäisen hyvä terveys ja muuta tämmöistä. Mut jo sul on äärimmäisen hyvä palkka niin sillon ihmiset on kateellisia. Toisaalta taas niin jos sul on hirveen huono palkka, niin sitä ei kehdata sanoa, että hei että mun palkka on semmonen. Niinku... Et jotku on terveempiä jotku on sairaampia ja se ei oo mikään semmonen niinku vertailu. Kukaan ei sano, et no miks et käyny kouluja aikaisemmin, että saisit paljon palkkaa, koska sil ei oo terveyden kanssa mitään tekemistä".

Terveyttä ei pidetty kaikille arkana aiheena. Sen arveltiin riippuvan henkilön kulloisestakin tilanteesta.

H: ... Oliko terveydestä puhuminen sun mielestä tässä haastattelussa jotenkin epämiellyttävää tai..?

V: ... no ei koska sen on kunnossa...

H: Mitä arvelet, miten ihmiset yleensä suhtautuu vai riippuiks se siitä, et onko heillä jotain vaivoja?

V: No on se.. jos jollekin toisaan on vaikeeta puhua omasta itsestään tai terveydestään ni sil-

loin vois olla tietysti vaikeeta. Mut jälleen kerran niin ehkä tässä kuitenkin voi aina kuvitella, et nää tiedot ei tästä tän huoneen ulkopuolelle - totta kai ne menee ulkopuolelle, mut niistä ei puhuta selän takana tai jotain muuta. Et kun voit kuulla, että sillä onkin se sairaus, niin tämmöistä vaaraa ei ole. Et jotenkin vois kuvitella, että ehkä tässä on helppo, suhteellisen helppo paljastaa joku ... vaikka sairaus, jonka ois voimu muilta ystävilta vaikka salatakin...

Moni arveli palkkatuloista kertomisen arkaluonteisuuden riippuvan palkan määrästä; liian pientä tai liian suurta palkkaa ei mielellään kerrota. Terveysvastausten arkaluonteisuuden taas ajateltiin riippuvan siitä, onko henkilöllä jokin arkaluonteinen tai vaikea sairaus. Luottamusta arkaluonteisten tietojen tilastolliseen käyttöön kuvaa hyvin erään vastaajan antama vastaus "Jos on Tilastokeskuksen lätkä... (naurua) kyllä Tilastokeskuksen lätkä yleensä tekee vaikutuksen".

Kasvokkaisten indikaattori-haastattelujen puhemaailma

Tulokset kertovat yleisestä luottamuksesta virallisia indikaattoreita varten tehtävään tiedonkeruuseen. Vastaajilla tuntui olevan selkeä käsitys siitä, että tiedot julkaistaan vain taulukkomuodossa, josta ei voi erottaa yksittäisen henkilön vastauksia. Lähes kaikki tes-

taushaastatteluun osallistuneet olivat myös joskus aikaisemmin osallistuneet lomakkeella tapahtuvaan tiedonkeruuseen. Vastaamista sävytti yleinen usko siihen, että indikaattorit edistävät yhteiskunnan kehitystä tai ainakaan niistä ei ole suurta haittaa.

Osallistumisen motiivit olivat kuitenkin moninaiset. On mahdollista, että vastaamista kehystävät erilaiset orientaatiot eri kulttuureissa ja sosiaaliryhmissä. Koska indikaattoreita käytetään kansainväliseen vertailuun, olisi myös kiinnostavaa tietää, miten muissa maissa virallisten tilastojen laadintaa varten toteutetut tiedonkeruutulkitaan.

Kasvokkaiset testaushaastattelut tehtiin kuitenkin vain Helsingissä. Puhelinhaastattelussa useimmilla vastaajilla oli hämärä käsitys tutkimuksen tekijästä ja tutkimuksen tarkoituksesta, vaikka tutkimusta oli perusteltu samoin kuin kasvokkaisissa haastattelussa. Viestiikö tämä siitä, että puhelinhaastatteluja ei koeta niin tärkeänä tapahtumana omassa elämässä, että tutkimuksen käyttötarkoitusta kiinnostaisi?

Yllättävää on, että haastateltavat arvelivat kertovansa palkastaan ja terveydentilastaan mieluummin Tilastokeskuksen surveyhaastattelussa kuin keskusteluissa ystävien kanssa. He perustelivat vastaustaan sekä tiedonkeruutilanteen että vastausten käytön anonymisyydellä, johon he luottavat. Tilas-

tokeskuksen virallisia tilastoja varten perusteltu tiedonkeruutilanne avasi heille mahdollisuuden puhua asioista, joista he eivät puhuisi ystävien ja tuttavien kanssa. Näyttää siltä, ettei voidakaan puhua yleisestä surveyhaastattelun puhemaailmasta (speech community), vaan kerättävää aineistoa käyttävän ja julkaisevan instituution puhemaailmasta.

Briggs (1986) on tutkinut, kuinka syvällisesti haastattelujen valtasuhteet ovat mukana niiden tuottamissa aineistoissa. Uudessa artikkelissaan (Briggs 2002) hän kritisoi aikaisempaa haastattelujen puhemaailman analyysinsä siitä, että hän kiinnitti siinä huomiota liian yksipuolisesti vain välittömään haastattelutilanteeseen. Myös vastaajien käsitykset haastatteluaineistojen käytöstä ovat merkittävä osa haastattelujen puhemaailmaa: minkälainen mielikuva haastateltavilla on niistä teksteistä, joihin tutkija käyttää saamia tietoa.

Surveyaineistoissa piilevätkin tiedonkeruutilanteen välittömän vuorovaikutuksen lisäksi tutkittavien mielikuvat vastausten käytöstä ja niiden julkaisutavasta. Myös indikaattoreina käytettävät tiedot syntyvät erilaisissa kysymyksiin vastaamiseen psykologisissa ja sosiaalisissa prosesseissa, vaikkei se yleensä näy niitä julkistettaessa ja käytettäessä. □

Kirjoittaja on Tilastokeskuksen SurveyLaboratorion erikoistutkija.

Lähteet:

Alasuutari, P. (1998): An invitation to social research. SAGE Publications. London.

Briggs, Ch. L. (1986): Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research. Cambridge University Press.

Briggs, Ch. L. (2002): Interviewing, power/knowledge and social inequality. Teoksessa Gubrium, J. F., Holstein J. A. (toim.) Handbook of interview research. Context and method. Sage Publications. Thousand Oaks.

Kallio, M. (2003): Kuukausipalkan kysyminen työvoimatutkimuksessa, muistiinpanoja testaushaastatteluita. Julkaisematon käsikirjoitus. SurveyLaboratorio. Tilastokeskus.

Lehtinen, M., Ahola, A., Kallio, M., Keinänen, P. (2003): Inquiring about earned income in the labour force survey. Designing and testing of draft questions. Contract no 200232100018 Eurostat/Statistics Finland.

Norenzayan, A., Schwarz, N. (1999): Telling what they want to know: participants tailor causal attributions to researchers' interests. Eur. J. Soc. Psychol. 29, 1011-1020.

Schwarz, N. (1996): Cognition and communication: judgmental biases, research methods, and the logic of conversation. Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey.